

Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf* Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi

Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (İSAM Yayınları), 2019, 487 sayfa.
ISBN: 978-605-7580-08-5

MUSTAFA AYDIN*

Tefsir tarihinde şerh-haşiye türünden söz edildiği zaman akla ilk olarak Cârullah ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı ve Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 691/1319) *Envârü't-tenzîl* adlı eserleri gelmektedir. Bu iki tefsir eseri üzerinde oluşan şerh-haşiye literatürü, tefsir disiplininde şerh-haşiye yazıcılığına kayda değer bir ivme kazandırmıştır. Hal böyle iken yakın zamana kadar tefsir şerh-haşiyelerine yönelik malumatımız eser listelerinin ötesine geçmemektedir. Çağdaş dönemde şerh-haşiyelere yönelik bazı menfi yaklaşımlar bu durumun sebepleri arasında gösterilebilir. Zira şerh-haşiye literatürü, tekrardan ibaret olduğu gerekçesiyle çalışılmaya ve incelenmeye layık görülmediği gibi, bir dönem tefsir tarihi yazıcılığına da konu edilmemiş ve tarihsel sıçramalarla literatür görmezden gelinmiştir. Diğer taraftan bazı çağdaş müellifler literatürün özgün taraflarına dikkat çekmiş ve söz konusu tarihsel sıçramaları da "historiografik körlük" olarak nitelemiştir. Bu müspet tavır, tefsir tarihi yazıcılığına da sirayet etmiş ve böylelikle literatür son dönemlerde bazı tefsir tarihi eserlerine dahil edilmiştir.

Yukarıdaki tavrılardan bağımsız olarak, tefsir şerh-haşiye literatürünün yazma halinde olması ve derinlikli kelimeler, belagat ve dil bilimsel tartışmalar içermesi, bir dönem araştırmacıların literatüre mesafeli durmasına sebebiyet vermiştir. Buna karşın son yirmi yılda, danışman hocaların yönlendirmeleri ve alandaki araştırmacı sayısının artışı sebebiyle tefsir şerh-haşiyelerine yönelik çalışmalarda ilerleme meydana gelmiştir. Bu ilerlemenin bir tezahürü olarak tefsir tarihinde *el-Keşşâf* şerh ve haşiyeleri, bibliyografik eserlerde listelenmiş ve muhteva olarak da çeşitli akademik

190

İslam
Araştırmaları
Dergisi
51 (2024)
190-195

* Arş. Gör. Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Research Assistant, Kırklareli University Faculty of Theology, ORCID: 0000-0002-2173-8499, ebrahim2040@gmail.com

DOI: 10.26570/isad.1414843 • Gelis/Received 01.06.2023 • Kabul/Accepted 06.10.2023

Atıf/Citation Aydın, Mustafa, "Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf* Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 51 (2024): 190-195.

çalışmalara konu edilmiştir. M. Taha Boyalık'ın değerlendirmeye tâbi tutacağımız *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşeri'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi* adlı eseri, yeni veriler doğrultusunda ve yeni bir yöntemle literatürü konu edinmiştir. Ayrıca eser 2022 yılında Türkiye Bilimsel Araştırmalar Kurumu'nun (TÜBA) "Bilimsel Telif Eser Programı" kapsamında Fuat Sezgin Özel ödülüne layık görülmüştür.

Eserin hedef kitlesini genel olarak tefsir disiplininde akademik çalışmalar yapan araştırmacılara hasretmek mümkündür. Bununla beraber eser, tefsir şerh-haşiyelerindeki konu çeşitliliğinden kaynaklı olarak kelam, belagat ve dil bilimleri gibi disiplinlerde çalışma yapan ve İslam ilim geleneğinde şerh-haşiye çalışmalarına ilgi duyan araştırmacılara da hitap etmektedir. Zira Boyalık, yalnızca literatürü ortaya çıkarmakla kalmamış aynı zamanda çeşitli disiplinleri ilgilendiren bazı meseleleri de kronolojik ve mukayeseli olarak incelemiştir.

Zemahşeri'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi adlı başlık, ilk bakışta sınırları belli olmayan ve belirsiz bir başlık gibi gelebilir. Zira Zemahşeri'nin kendisinden sonra tefsir geleneğini ciddi bir şekilde etkilediği malumdur. Bu doğrultuda *el-Keşşâf* izinde ve etkisinde literatüre dahil edilebilecek yüzlerce eser bulunmaktadır. Nitekim bu etki bağlamında *Envârü't-tenzil* şerh-haşiye ve adında "el-Keşşâf" ibaresi bulunmayan âyet ve sûre tefsirleri de dikkate alınırca literatürün sınırları çok fazla genişlemektedir. Bunların tamamını tek bir çalışmada toplayıp incelemek faydadan hâli olabileceği gibi tek bir araştırmacının da altından kalkabileceği bir boyutta değildir. Yazar bu hususa da dikkat çekerek çalışmayı sınırlandırmak için özellikle *Envârü't-tenzil* şerh-haşiyelerini ve kütüphane kayıtlarında adında "el-Keşşâf" ibaresi bulunmayan âyet ve sûre tefsirlerini literatüre dahil etmemiştir (s. 36).

Eser önsöz, kaynakça, dizin ve ek kısım hariç giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan meydana gelmektedir. Birinci bölümdeki "Teşekkül Dönemi" adlı ilk alt başlık, Tabersî'den (ö. 548/1154) Çârperdi'ye (ö. 746/1346) kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu dönemde özellikle *el-Keşşâf*'a yönelik reddiyeler ve itirazlar dikkate alındığında, Zemahşeri'nin Mu'tezili kimliğinin *el-Keşşâf*'ın ilk dönemlerdeki algısı üzerinde problem teşkil ettiğini göstermektedir. "Gelişim Dönemi" Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye (ö. 816/1413) kadar devam ettirilmiştir (s. 81). Bu dönemde müelliflerin Zemahşeri'nin Mu'tezili kimliğinin yarattığı endişeye kapılmadıklarını ve doğrudan ana metne odaklanarak Zemahşeri'nin maksatlarını ortaya çıkarmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Teşekkül döneminde görülen i'tizal kaygılarının bu dönemde devam etmemesinin sebepleri yazar tarafından dile getirilmemektedir. Mu'tezile akaidinin gerilemesi ve Zemahşeri'nin belagat ve dil bilimlerindeki otoritesi sebebiyle *el-Keşşâf*'taki i'tizal unsurları görmezden gelinmiş

olabilir. Tarihsel şartlar da hesaba katılarak bu meselenin daha ayrıntılı irdelenmesi gerektiği kanaatindeyiz. “Olgunlaşma Dönemi” Hıtâ’ye (ö. 901/1495) kadar devam ettirilmişdir. Olgunlaşma döneminin, gelişim döneminden daha iyi bir noktada durduğunu vehmettiren “olgunlaşma” isimlendirmesine ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği düşünüyoruz. Zira gelişim döneminde zikredilen eserlerin literatürde yarattığı etkiyi başka bir dönemde bulmak mümkün değildir. “Literatürün Zirvesi” Ebüssuûd Efendi’yle (ö. 982/1574) bitirilmişdir. Bu dönemde şerhler üzerine yazılan şerh haşiyelerinin ekseriyette olduğu anlaşılmaktadır.

Şerh haşiyelerinde göze çarpan en belirgin husus Teftâzânî taraftarlığıdır. Yazar, Teftâzânî taraftarlığını tetikleyen faktörler üzerinde durmamıştır. Kanaatimizce Teftâzânî taraftarlığını tetikleyen birden fazla faktör bulunmaktadır. a) Teftâzânî ile öğrencilik veya akrabalık gibi bağı bulunan muhaşşilerin taraftarlığıdır. Haydar el-Herevî (ö. 818-830/1416-1427) ve Hafid Teftâzânî (ö. 916/1510) adlı müelliflerin taraftarlığı bu kabilden değerlendirilebilir. b) Fatih Sultan Mehmed döneminde doğudan Anadolu’ya yerleşen âlimler arasında da bir Teftâzânî taraftarlığı gözlenmektedir. Yazar, bu hususu Alâeddin Ali et-Tûsî (ö. 887/1483) için dile getirmiştir (s. 169). Coğrafya faktörünün aynı zamanda Musannifek (ö. 875/1470) ve Ali Kuşçu (ö. 879/1474) gibi müellifler için de geçerli olabileceği kanaatindeyiz. c) Cürcânî’nin eserini daha sonra yazmış olması Teftâzânî’nin söz konusu itirazlara cevap verememesine sebep olmuştur. Bu durum şârih ve muhaşşilerin itirazları ele alıp tartışmaları devam ettirmelerini tetiklemiş olabilir.

İlk dört başlık içerik-muhteva gelişimine işaret ediyorken “Literatürün Son Örnekleri” adlı başlık salt kronolojik bir içeriğe sahiptir. Dolayısıyla başlıklandırmada aynı yöntemin takip edilmediği anlaşılmaktadır. Yazar, “Literatürde Muhteva İlişkileri” adlı ikinci bölümde şerh-haşiyeler arasındaki ilişkileri iki örnek üzerinden kronolojik ve mukayeseli olarak incelemiştir. Birincisi, *hamdele* kısmındaki Kur’an’ın hudusüne dair kelimeler ve belagat ağırlıklı tartışmalardır. İkincisi ise Fâtiha sûresindeki *hamd* kavramı üzerinde yapılan dil bilimsel tartışmalardır. Yazar literatürde yapılan tartışmaların, ileri sürülen özgün yorumların, itiraz, cevap ve muhakemelerin ilk defa kimin tarafından yapıldığı ve kimler tarafından benimsendiği gibi hususlar üzerinde önemle durmuş, böylelikle âdeti arkeolojik bir kazı faaliyetinde bulunmuştur.

Yazar, *el-Keşşâf* şerh-haşiyelerini esas alarak girişte zikrettiğimiz şerh-haşiyelere karşı menfi tutumu kabul etmemektedir. Zira yazara göre şerh-haşiyelerin tekrardan ibaret olmasının ilmi bir dayanağı yoktur. Boyalık bu çalışma ile şerh-haşiyelerin zaman içerisinde kümülatif bir ilerleme kaydettiğini, bu eserlerde derinlikli ve tahkik ehlinin anlayabileceği tartışmaların

gerçekleştiğini, kaleme alınan her eserin belli bir amaç doğrultusunda ve tartışmaya dahil olma maksadıyla yazıldığını savunmuştur (s. 438). Kanaatimizce özgünlük meselesine dair tutarlı değerlendirmeler yapabilmek için öncelikle “özgünlük” kavramından tam olarak neyin kastedildiği tespit edilmelidir. Bu kavramdan salt yeni fikirler ve tartışma konuları, bir diğer deyişle “mucizevi çıkışlar” kastediliyorsa, literatürde özgün hiçbir eserin bulunmadığını söylemek aşırı bir yorum olmayacaktır. Zira yeni fikirler barındıran eserler daha önceki eserlerden birçok alıntı ve tekrar barındırmaktadır. Ancak literatürdeki eserlerin hedef kitlesi ve yazılış gayesi de dikkate alındığı takdirde, daha önceki meselelerin tahkiki, analizi, tasnifi, tedvini ve hatta ihtisarı da özgünlük kapsamında değerlendirilebilecek hususlardır. Buradan hareketle özgünlük kavramının sübjektif bir tarafının da olduğu ifade edilmelidir.

Bilindiği üzere Şemseddin el-Kirmânî (ö. 786/1384), Hayreddin Hızır el-Atûfi (ö. 948/1541), Taşkendi (ö. 980/1572) ve Emîr Pâdişah (ö. 987/1579) gibi müellifler dışında hem *el-Keşşâf* metnine hem de *Envârü't-tenzîl* metnine haşiye yazan çok az müellif bulunmaktadır. Peki İslam ilim geleneğinde Kutbüddin er-Râzî, Teftâzânî ve Cürçânî gibi etkili müelliflerin *Envârü't-tenzîl* metninden ziyade *el-Keşşâf* metnine şerh yazmış olmaları nasıl açıklanabilir? *el-Keşşâf*’ın *Envârü't-tenzîl* metni üzerindeki etkisi müellifler tarafından dikkate alınıp asıl olana şerh yazmış olmaları muhtemel midir? Dönemin ilim motivasyonlarını ve ilişkilerini anlamlandırabilmek için bu sorular üzerinde düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Bu eser *el-Keşşâf* şerh-haşıyelerini gün yüzüne çıkarmış ilk eser değildir. Söz konusu literatür daha önce irili ufaklı bazı çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır. İnternet ortamında taradığımız bazı kaynaklardan Mısır Ezher Üniversitesi’nde 1979 yılından bu yana literatürdeki önemli bazı eserlerin akademik çalışmalara konu edildiğini ancak bunların yayımlanmadığını gördük. Yine Irak Bağdat Üniversitesi’nde de tahkik çalışmaları yapılmaktadır. Batı’da Walid Saleh, tahkik ve inceleme kabildinden birkaç çalışmasıyla alana katkı sunmuş isimlerdendir. Türkiye’de ise literatüre dair geniş çaplı çalışmalar geç başlamış olsa da bunlar Arap dünyası ve Batı’ya nispeten daha iyi bir seviyededir. Bu noktada İsmail Kara’nın genel anlamda şerh-haşiye geleneğine ve Düccane Cündioğlu’nun Osmanlı tefsir geleneğine yönelik oluşturdukları farkındalığın büyük bir etkisi vardır. Ayrıca literatürün ortaya çıkarılmasında Mesut Kaya’nın da önemli ve etkili katkıları bulunmaktadır. Boyalık, literatüre dair daha önceki tespitleri kullandığı gibi yer yer tashih edip düzeltmelerde de bulunmuştur. Konu itibarıyla daha önceki çalışmalara benzerlik oranı yüksek olsa da söz konusu eseri daha önceki çalışmalardan ayırtıran birçok önemli husus bulunmaktadır. Bu hususları şöyle sıralamak mümkündür:

a) Birincil ve ikincil kaynaklarda yer alan hatalı bilgiler ve yanlış kütüphane kayıtları tashih edilmiştir (s. 47). b) Eserde literatür içerisindeki hoca-talebe ilişkilerine ve etkilerine vurguda bulunulmuş, makul ve tutarlı değerlendirmelere yer verilmiştir (s. 55). c) Kronoloji oluşturulurken müelliflerin vefat tarihlerinden ziyade yazma nüshalardaki ferağ kayıtlarına öncelik verilmiştir. d) Kütüphane kayıtları da esas alınarak biyografik eserlerde ve literatürü inceleyen diğer ikincil kaynaklarda yer almayan eserler de literatüre dahil edilmiştir (s. 87). e) Yazar çalışılmaya değer bulup özellikle müstakil çalışmalara konu edilmesi gerektiğini düşündüğü eserlere işaret etmiştir. Böylelikle bu alanda çalışma yapmak isteyen yeni araştırmacılara çalışma alanları sunarak yönlendirmelerde bulunmuştur (s. 45, 70, 74, 100, 149, 194, 231, 243). Ekseriyetle yurt içindeki yazmaları tespit edip inceleyen Boyalık, birinci bölümün sonunda İran kütüphanelerinde yer alan eserlere de atıfta bulunmuş ancak bu eserlerin içeriğine ve kimliğine dair bilgi sunmamıştır (s. 249). Bir çalışma sahası olarak başta İran kütüphaneleri ve diğer yabancı kütüphaneler de incelenebilir. f) Kanaatimizce eseri önceki çalışmalardan ayıran en önemli husus, “muhteva ilişkileri” adlı ikinci bölümdür. Zira eserde, yalnızca literatür ortaya çıkarılmamış muhtevaya dair bazı meseleler kronolojik ve mukayeseli bir şekilde incelenerek şerh-haşiyeler arasındaki ilişki ağı süreklilik içerisinde ortaya çıkarılmıştır. “Muhteva İlişkileri” adlı ikinci bölümün, tefsir şerh-haşiyelerine dair bundan sonraki akademik çalışmalara iyi bir örneklik teşkil edeceğini ve buna benzer çalışmaların artmasına vesile olacağını umuyoruz. Ayrıca tefsirde şerh-haşiye geleneğinin ağırlık merkezi olan *Envârü't-tenzîl* şerh-haşiyelerinin gün yüzüne çıkmasına vesile olacağını da umabiliriz.

Son olarak literatürün ekseriyetle yazma eserlerden oluşması hasebiyle önemli bir konuya temas etmek istiyoruz. Bilindiği üzere yazma eserlerin müellif nüshalarına ulaşmak her zaman mümkün olmamaktadır. Elimizdeki çalışmayı kıymetli hale getiren en önemli husus da budur. Zira Boyalık, her bir eserin farklı nüshalarını tespit etmiş ve müellif nüshasının bulunmadığı durumlarda nitelikli nüsha üzerinden son derece önemli değerlendirmelere yer vermiştir. Ancak nitelikli nüsha bilgilendirmesi bütün eserler için söz konusu edilmemiştir.

Mesela Abdülkerîm b. Abdülcebbâr, Kutbüddin er-Râzî ve Cemâleddin Ak-sarâyî arasında hakemlik yapıp adını *el-Muhâkemât* koyduğu eserinin mukaddimesinde şöyle önemli bir açıklama yapmıştır; “... İlk olarak (Aksarâyî) itirazlarına cevaplar verdiğim bir risale kaleme aldım. Daha sonra diğer kitaplarda bulunmayan ve değinmem gereken bazı faydalı incelikler tespit edince ilk eseri değiştirip ikinci bir defa telif ettim.” Abdülkerîm’in bu ifadeleri müellif nüshası bulunmayan *el-Muhâkemât* nüshalarından hangisini ni dikkate alacağımız noktasında son derece önemlidir. Zira tespit edilen

nüshaların Abdülkerîm'in ilk telifinden mi yoksa ikinci telifinden mi istinsah edildiği önem arz etmektedir. Boyalık, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Mehmed Âsım Bey, nr. 24) kayıtlı nüshayı kullanmış ancak bunun gerekçesine değinmemiştir. Bu nüshayı göz önünde bulunduran Boyalık, ihtiyatlı yaklaşmamız gereken bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Mesela sürekli Râzî'yi savunan Abdülkerîm'in, Aksarâyî'nin *muhkem-müteşâbihin* taksimine dair itirazını zikretme gereği duymadığını aktarmıştır (s. 318). Ancak Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fâtih, nr. 641; Yenicami, nr. 158) kayıtlı olan nüshalarda bu itirazın zikredildiğini ve itiraza cevap verildiğini görüyoruz. Yaptığımız incelemeler doğrultusunda Boyalık'ın kullandığı nüshanın nitelikli nüsha olduğunu söyleyebiliriz. Ancak söz konusu tartışmanın diğer nüshalarda bulunuyor olması kafa karıştırıcıdır. Bu noktada yazarın nüsha tercihini belirtmesi ve muhtevaya dair değerlendirmeler noktasında daha ihtiyatlı olması beklenirdi.

Söz konusu çalışmanın, şerh-haşiyelerin akademik çalışmalara hangi yöntemle işlenmesi gerektiği noktasında temsil gücünün yüksek olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Bunun yanı sıra eserin sürekli güncellenmesi gerektiğini de düşünüyoruz. Zira hem ülkemizde hem de Arap dünyasında literatürdeki birçok eser tahkik edilip akademik çalışmalara konu edilmektedir. Bu çalışmalar neticesinde yeni bulguların ve tespitlerin esere işlenmesinin, eseri hem güncel tutacağı hem de daha faydalı hale getireceği kanaatindeyiz.